

## ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВПЛИВУ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ НА РЕАЛІЗМ

*Автор статті вказує на вплив законів масової свідомості на критичну свідомість притаманну реалістичному стилю. В статті аналізуються дефініції поняття “реалізм” у енциклопедії “Britannica” і у Вебстерівському тлумачному словнику. Подається також аналіз “інтелігентського” сприйняття реалізму у постмодерністському ключі (Б.Парамонов)*

**Ключові слова:** реалізм, масова свідомість.

Реалізм ми розуміємо як один з основних стилів літератури дев’ятнадцятого і двадцятого століть; головний закон цього реалістичного стилю можна сформулювати так: у ньому всеохоплюючий (в завданні) аналіз і художнє ціле іманентні один одному. Про “всеохоплення” ми говоримо тут не в романтичному сприйнятті (як, наприклад, Ф. Шлегель про “універсальність” [10, 294-295], яка, по суті, була лише теоретично проголошеною), а в позитивістському: позитивіст хоча й вимушений задовольнятися відносною “цілого” пізнаваного світу, а проте не втрачає зв’язків з “непізнаваним”. Адже для нього доступ до “непізаного” в принципі теж не був закритий: вибудовуючи свої ймовірні гіпотези на основі спостережень, він мимоволі торкався сфери “непізнаваного”.

Такий акцент на аналітичній природі реалізму не суперечить, а доповнює підхід до його розуміння у сучасних вітчизняних та більшості західних дослідників, які теж віддавали належне дослідницькій спрямованості цього стилю. Вкажемо для прикладу на характерні в цьому плані точки зору Д.Наливайка та Д.Лівайна.

Український дослідник вказував у реалізмі на його “зорієнтоване на досвід сприйняття та інтерпретування дійсності” [7, 9], на те, що в ньому “реальність піддається як науковому, так і художньому пізнанню” [7, 10]<sup>1</sup>.

Точка зору Д.Лівайна на реалізм також є досить поширеною (у зазначеному нами аспекті). Цей англійський дослідник стверджував, що реалізм “не був солідним, самовпевненим [solidly self-satisfied] баченням, заснованим на уявній об’єктивності і впевненості в можливості відобразити світ, він був дуже скромною [highly self-conscious] спробою дослідити або створити нову реальність” [14, 3]. У цьому визначенні реалізму важливою є вказівка на його дослідницьку (аналізуючу) спрямованість, а не на створення “нової” реальності, адже ця остання риса притаманна образному світобаченню взагалі.

Все це дає змогу говорити про реалізм як про особливе мистецтво, засноване на аналізі. А такий реалізм, здавалося б, не має точок дотику із масовою свідомістю, адже вона не просто обмежена повсякденною практикою (з неї виникає і в ній використовується), а ще й захищає свій ментальний простір інстинктивним острахом перед аналізом, перед будь-яким аналітичним поглибленням світогляду, ніби передчуваючи в цьому потенційний ризик.

Однак, цю, загалом, правильну думку коригує (підриває?) те, що сама аналітична свідомість не витримує тих високих вимог, які вона ж виставляє собі як ідеал, і виявляє залежність від духу масової свідомості. Показати це ми хочемо на прикладах читацької і літературно-критичної реакції остраху перед аналізом (при цьому ми виходимо з певної єдності письменницького та читацького світосприйняття, без чого реалістичний тип художньої свідомості був би просто неможливим; тобто, аналітизм в цьому випадку треба розуміти як якість, притаманну і авторові, і читачеві).

Намагаючись показати прояви цього остраху перед аналізом, ми сподіваємося також, що це дасть змогу точніше уявити деякі аспекти самого реалізму, адже реалістичне мистецтво як таке, в його специфіці, не розглядалося досі у зв’язку з масовою свідомістю (масовим мистецтвом). Питання в такому плані не ставилося навіть у концептуальній статті Ю. М. Лотмана, спеціально присвяченій проблемам співвідношення масової та високої літератур [5].

Спочатку уточнимо поняття “масова свідомість”. У його трактуванні ми можемо опертися перш за все на класичне визначення Еміля Дюркгейма, який вів мову в цьому випадку про “сукупність вірувань і почуттів, спільних для більшості членів даного суспільства” (цит. за: [12, 108]), а також на сучасне соціологічне визначення масової свідомості як “практичного знання різних соціальних груп, не заснованого на спеціалізованому знанні, потрібного соціальним групам у повсякденному житті для взаємодії та комунікації в малих групах, місцевості проживання, країні, світі” [6]. Визначення це засноване на узагальнюючих працях Т.Бернса, Е.Енгдаля [13], М.П.Кирилова [4], Б.А.Грушина [3].

Але, маючи справу з літературним матеріалом, потрібно враховувати, насамперед, прояви масової свідомості у словесній формі – фольклорно-міфологічній і постфольклорній. При цьому

постфольклору (термін С.Ю.Неклюдова) ми повинні приділити тут особливу увагу тому, що час виникнення цього явища приблизно збігається із часом формування класичного реалізму (у Франції друга третина XIX століття, в Росії та більшості країн Європи друга половина цього століття). Постфольклор (або в більш вузькому розумінні: міський фольклор [9]) – особливий вид творчості, який не є ані “високою” культурою, ані патріархальною сільською (традиційним фольклором). Його і називають ще “третьою літературою” (В.Н.Прокоф’єв). Цей постфольклор міг пристосовувати до себе явища високої культури, “обігрувати” їх “у сфері примітиву, який використовує баналізований, відпрацьований у “верхів” матеріал” [8]. І ось що показово: таким матеріалом “у другій половині XIX – початку XX століття” був “вульгаризований романтизм” [8], а зовсім не реалізм (натуралізм), який безумовно панував у цей час в європейських літературах. Виходить, що для фольклорної свідомості реалізм лишився просто непоміченим.

Цілком зрозуміло, що головна причина цього в принциповій гетерогенності міфологічної цілісної фольклорної свідомості і аналітичної свідомості реаліста. Показово, що претензія на достовірність (можливість верифікувати факт), яку можуть заявляти носії постфольклору, по суті, виявляється оманливою. Таку претензію у носіїв фольклору описав дослідник неказкової прози І.А.Голованов. Вивчаючи оповідання про аномальні явища, він зазначив, що вони “мають фольклорний характер і спираються на традиційні прийоми і образи народної свідомості”, але при цьому оповідачі керуються “установкою на достовірність”. Що ж стоїть за цією установкою? Виявляється, що заснована вона лише на “вірі інформантів в те, про що розповідається”, а віра ця складає “непорушний закон побутування фольклорних текстів неказкової прози” [2, 39].

Все це свідчення культурної відмежованості масової та аналітичної свідомості (типів свідомості).

І все ж їх відмежованість зовсім не є абсолютною. Адже логіка масової свідомості може проникати у свідомість самих суб’єктів, що аналізують. Щоб показати це, візьмемо для прикладу визначення реалізму (як літературознавчого терміну) з енциклопедичних видань, які вважаються найбільш авторитетними – з енциклопедії “Britannica” і Вебстерівського тлумачного словника. Визначення ці приблизно однакові і за змістом, і – головне – за своїм підходом до дефініції: “Точне, докладне, неприкрашене зображення природи чи сучасного життя, відмова від ідеалізації на користь пильного спостереження за зовнішніми проявами” [15]; “інтерес до фактів або реальності і відмова від мрійливості та містики” [16]. Як бачимо, визначення ці побудовані таким чином, що в них ігнорується вся проблематичність і внутрішня смислова напруженість реалізму, вони будуються, радше, на описі зовнішніх проявів, аніж на їх аналізі. Тому не дивно, що окремі аспекти висвітлені просто невірно. Так, без ідеалізації як установки авторської свідомості (або свідомості персонажа) на зображення предмету з точки зору певного ідеалу не може існувати жоден, в тому числі і реалістичний твір. Мова може йти лише про особливості цієї ідеалізації. Чому ж однак у енциклопедичних виданнях подаються саме такі визначення?

В цьому є певна логіка: проблематичність (будь-яку, в тому числі й ту, що стосується реалізму) важко, майже неможливо, описати як щось загальноприйняте, а енциклопедичні видання не можуть собі дозволити виклад чогось нез’ясованого, суперечливого. І який же спосіб викладу в такому разі обирають автори універсального енциклопедичного видання? По суті, вони йдуть за логікою здорового глузду, спорідненого із масовою свідомістю, і відкидають “зайве” аналітичне заглиблення.

Вкажемо й ще на один приклад. Мова піде про особливе, поширене лише в інтелігентському середовищі, сприйняття реалізму. Воно засноване на іронічно відстороненому ставленні до самої ідеї довіри щодо існування реальності поза свідомістю людини. В такому дусі про реалізм висловлюється, зокрема, відомий філософ і культуролог Борис Парамонов. Говорячи про нещодавно опублікований роман Джонатана Франзена “Свобода”, він вказує, що багато хто оцінює його як твір реалістичний, який відновлює традицію американського реалістичного роману. Така оцінка змушує його зробити відступ і нагадати (тоном людини, якій доводиться говорити тривіальні речі) загальні положення про реалізм. “Чи існують взагалі реалістичні твори мистецтва?”, – запитує він. “Мистецтво відходить від ‘реалізму життя’ <...> вже тим, що воно – мистецтво, література – не частка життя, а слова на папері. Велике реалістичне мистецтво не просто відбиває життя у формах самого життя, як переконували нас російсько-радянські навчальні формули, а створює потужні символи буття” (“Радіо Свобода”, передача “Поверх бар’єрів з Дмитром Волчеком” від 29 грудня 2010).

Здавалося б все правильно, але, якщо намагатися бути точним, то вихідне положення цієї фрази доведеться скасувати. Звернемо увагу на те, що умовність і символічність будь-якого мистецтва, про які веде мову Парамонов, свідчать, власне, про те, що “реалізм” – також умовна назва певного літературного напрямку (стилю). І в цьому сенсі “реалістичні твори мистецтва” існують.

Але чи правильно продовжувати полеміку в такому плані з думками Парамонова? Адже він претендує не на науково виврене формулювання, а, скоріше, висловлює певне світоглядного положення, яке, за умови подальшого аналізу, може втратити всю свою визначеність. Звідси й

упевнений тон, який він застосовує в даному випадку. І на такий тон Борис Парамонов-журналіст, звісно, має право: адже впевненість його походить від спільності основного інтелектуального настрою у нього та у його інтелігентської аудиторії на “Радіо Свобода” (умовно кажучи, таку аудиторію складають читачі В.Пелєвіна і, загалом, ті, хто вважає невідворотними постмодерністські підходи до розуміння світу). Здавалося б, у такої впевненості є філософські підстави – розуміння реальності як того, що конструюється пізнавальною активністю людини. Але хіба ця позиція є беззаперечною? Хіба не насичена вона у сучасній епістемології сумнівами і нерозв’язними суперечностями? Саме такою вона і виглядає у “Аналітичній філософії” (розділ 9 “Аналітична епістемологія” [1]), де показано, як поглиблення змісту філософських термінів “реалізм” та “антиреалізм” майже невідворотно веде до їх змістової сумісності, наприклад, у теорії П.Герденфорса (розділ 9.6 [1]).

Але для постмодерніста думка про те, що реальність конструюється пізнавальною активністю людини, є фундаментальною, є, можна сказати, своєрідним проявом здорового глузду.

Зауважимо, однак, що постмодерніст, який відстоює дослідницьку позицію, якраз не довіряє такому “здоровому глузду”. Такою, наприклад, є позиція У. Еко, який в своїх аналітичних “Шести прогулянках в літературних лісах” приходиться до висновку, що “вигадані світи паразитують на реальності” [11, 153]. І ось як він описує механізм цього “паразитовання”: при тому, що “не існує правила, за яким можна було б регламентувати дозволену кількість вигаданих елементів у літературному творі” [11, 153], “все, що безпосередньо не визначено і не описано в тексті як нереальне, ми повинні розуміти як те, що відповідає законам і умовам реального світу” [11, 153-154]. Це досить строгий опис того, що Д.Наливайко позначає як “реалістичність” “в епоху домінування інших художніх систем і як реалістичний “архетип” [7, 6]. Він дає змогу точніше уявити процес “прориву до життєвої емпірії” [7, 6], як висловлювався Наливайко. Адже можна розрізнити реалістичне тло як необхідний елемент будь-якого словесного художнього твору і те, що за певних історико-літературних умов виглядає як “прорив до емпірії” (наприклад, в контексті бароко, романтизму). Ці положення Еко, звичайно, потребують розвитку і подальшого аналізу, але це виходить за межі теми даної статті.

Більш важливо в контексті нашої теми навести приклад адекватної (звичайно, тією мірою, якою це взагалі можливо) реакції на аналітичність реалізму, реакції читацької або літературно-критичної. Свого часу М.О.Добролюбов (середина XIX століття в Росії), обґрунтовуючи права громадянства своєї “реальної критики”, зайняв досить природну щодо реалізму (як аналітичного стилю) позицію в тому сенсі, що свідомо пішов на паралітературний і навіть позалітературний аналіз у своїх критичних статтях. Вибираючи з будь-якого художньо значимого твору те, що було життєво важливим, він робив цей вибір, прагнучи відповідати громадській думці, і, одночасно, критично оцінював її. Тобто, його аналіз був спрямований і на предмет, який його цікавив (наприклад, “внутрішні турки” у статті “Коли ж прийде справжній день?”), і на сприйняття цього явища в суспільстві. Перш за все, це була позиція розуміння природи “громадської думки”, але ґрунтувалася вона на усвідомленні фундаментальної нестійкості реалістичного пізнання, тобто його балансування на межі естетичного і життєво-емпіричного.

Все це і дає нам змогу стверджувати, що реалістичний аналіз, який ми розглядали у читацькому сприйнятті як прояв тієї “громадської думки”, яка, за Б. А. Грушиным, є ситуативною, “точковою” масовою свідомістю [3, 19-21], теж може потрапляти у тенета законів масової свідомості.

#### Примітки

- <sup>1</sup> Ми свідомо не розглядаємо думку Д.Наливайка (досить поширену у працях про реалізм) про “міметичну основу” реалізму [7, 4], вважаючи, що аналітизм суттєво поглинає саму природу мімесису. Не розглядаємо також і перспективну, з нашого погляду, думку Д.Наливайка про архетипічну, “допредикативну” природу “субстратів великих стилів”, які в сучасній науці позначаються “здебільшого як “бароковість”, “романтичність”, “реалістичність”, “імпресіоністичність”” [7, 6], вважаючи, що для оцінки (перевірки) такої думки поки що не існує навіть відповідного інструментарію.

#### Список використаних джерел

1. Аналитическая философия [Электронный ресурс] / под ред. М. В. Лебедева, А. З. Черняка. М. : ИПК РУДН, 2006. 622 с. – Режим доступа: [http://yanko.lib.ru/books/philosoph/blinov-ladov-lebedev=analytic\\_philosophy.htm](http://yanko.lib.ru/books/philosoph/blinov-ladov-lebedev=analytic_philosophy.htm)
2. Голованов И.А. Константы фольклорного сознания в устной народной прозе Урала (XX – XXI вв.): автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора филол. наук: спец. 10.01.09 “Фольклористика” / И. А. Голованов. – М., 2010. – 45 с.
3. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования / Б.А.Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.

4. Кирилов Н. П. Массовое сознание. Структура. Генезис. Сущностные характеристики: Вопросы теории и методологии: В 2 кн. / Н.П. Кирилов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1995. – Кн. 1. – 150 с. – Кн. 2. – 124 с.
5. Лотман Ю. М. Массовая литература как историко-культурная проблема / Ю.М.Лотман // Лотман Ю.М. О русской литературе – С.-Пб.: Искусство, 1997. – С. 817-826.
6. Массовое сознание [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Наливайко Д. Епістемологія й поетика реалізму / Д.Наливайко // Слово і Час. – 2004. – № 11. – С. 3-13.
8. Неклюдов С. Фольклорные традиции современного города [Электронный ресурс] / С.Неклюдов. – Режим доступа: <http://folk.pomorsu.ru/index.php?page=open-source/38>.
9. Секачева Е.Р. Городской фольклор как феномен массовой городской культуры начала XX века / Е.Р.Секачева [Электронный ресурс] // Новый исторический вестник. 2001. – № 3 (5). – Режим доступа: [http://www.nivestnik.ru/2001\\_3/5.shtml](http://www.nivestnik.ru/2001_3/5.shtml)
10. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика / Ф.Шлегль. – В двух томах. – Т. 1. / сост., перев. с нем. Ю.Н.Попова. – М.: Искусство, 1983. – 480 с. (История эстетики в памятниках и документах).
11. Эко У. Шесть прогулок в литературных лесах. Six Walks in the Fictional Woods [Электронный ресурс] / У.Эко. – Авторский сборник. Издательство: Симпозиум, 2002. – 288 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/124908/read>
12. Allan, K. Explorations in Classical Sociological Theory: Seeing the Social World / Kenneth D. Allan. – Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2005. – 433 p.
13. Burns, T.R. Engdahl, E. (1998) The Social Construction of Consciousness. Part 1: Collective Consciousness and its Socio-Cultural Foundations /T.R. Burns, E.Engdahl // Journal of Consciousness Studies, 1998. – 5 (1). – P. 70-86.
14. Levin G. “The Realist imagination”: English Fiction from Frankenstein to Lady Chatterley’ in D. Walder (ed.) The Realist Novel / G. Levin. – Milton Keynes: Open University Press, 1995. – 245 p.
15. Realism [Электронный ресурс] // Britannica. – Википедия. – Режим доступа: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/493052/realism>
16. Realism [Электронный ресурс] // Webster Dictionary. – Википедия. – Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/realism?show=0&t=1315977889>

*Summary. The author of article describes the influence of the collective consciousness on a realistic analysis (art). The author analyzes the concept of "realism" in the Encyclopedia "Britannica", and in Webster's Dictionary. The concept of "realism" described as a postmodern interpretation (B.Paramonov)*

*Key words: realism, collective consciousness.*

УДК 378.041-057.87

*В.Т.Товкайло, С.Р.Товкайло*

## **САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ УМОВ ЯКІСНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ФІЛОЛОГІВ**

*У статті досліджується організація самостійної роботи студентів-філологів як фактор підвищення ефективності підготовки до професійної діяльності. Розглядаються форми, методи, мотиви, які зумовлюють процес самоосвіти, зроблено аналіз головних чинників самостійної пізнавальної діяльності студентів.*

*Ключові слова: самостійна робота, самоосвіта, пізнавальна діяльність студентів, форми, методи, стимули контролю самостійної роботи студентів.*

У сучасних умовах динамічного розвитку суспільства та курсу України на інтеграцію до світового співтовариства, що є основою соціально-економічного розвитку нашої держави, має на меті послідовне реформування в галузі освіти. “Становлення України як самостійної демократичної держави неможливе без відродження й розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян української держави, формування